

Сергій ЙОСИПЕНКО, доктор філософських наук, заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу історії філософії України Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України
<http://orcid.org/0000-0001-5928-6638>

Олександр КИРИЧОК, доктор філософських наук, старший науковий співробітник відділу історії філософії України Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України
<http://orcid.org/0000-0002-5582-8660>

ВІДДІЛ ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ УКРАЇНИ: ТРАДИЦІЇ І СУЧАСНІСТЬ

Відділ «історії філософської та суспільно-політичної думки на Україні» було створено разом із заснуванням Інституту філософії 1946 року. Сам факт створення у сталінський період підрозділу, покликаною вивчати національну філософію, сьогодні видається парадоксальним, проте він є цілком логічним у контексті перетворень, що відбулися в СРСР після Другої світової війни, де на зміну міжвоєнному радянському інтернаціоналізмові приходив своєрідний «ієрархічний націоналізм», ґрунтований на протиставленні «вітчизняного» (а отже передового, соціалістичного) «зарубіжному» (а отже реакційному, буржуазному) у галузі культури, історії, філософії тощо. Відповідно до радянського «розв'язання національного питання», «вітчизняне» мало «національні» складники, між якими існувала чітко визначена ієрархія: на вершині перебувало російське (яке водночас мало загальний, наднаціональний, «всесоюзний» характер), а на нижчих сходинках — решта національностей згідно зі статусом тих чи тих народів та етносів в устрої СРСР. Відтак у «національних» республіках СРСР було створено підрозділи історії філософії відповідних народів та/або територій («на Україні» не дорівнює «українському»), а в Інституті філософії АН СРСР — сектор «історії філософії народів СРСР»¹, призначений координувати їхню роботу і створювати загальну картину цієї історії, що за задумом мала не поступатись своїм багатством історії західної філософії.

У перший період діяльності відділу його очолювали М. Новіков (1946 — 1953), І. Головаха (1953 — 1954) та Д. Острянин (1954 — 1962), який був водночас директором Інституту філософії. В цей період головним предметом дослідження були «суспільно-політичні та філософські погляди», а також «атеїстичні переконання» видатних «вітчизняних» природознавців та «знакових» українських письменників: Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, Панаса Мирного, Марка Вовчка, Павла Грабовського, що їх кваліфікували як «революційних демократів»². Історико-

¹ У 1989 році цей сектор став сектором «історії російської філософії».

² Як «демократів» кваліфікували мислителів, що не були марксистами (або не могли ними бути, бо жили до Маркса), проте з тих чи тих мотивів вважались прогресивними. Так, Івана Вишенського називали «письменником-демократом», а Григорія Сковороду — «просвітителем-демократом». Визначення «революційний демократ» означало, що мис-

філософське дослідження художніх творів цих письменників вважали таким, що не потребує якоїсь особливої методології, важливо було лише віднайти у них боротьбу матеріалізму з ідеалізмом, діалектики з метафізикою, науки чи вільнодумства з релігією, а також класову боротьбу, атеїзм або антиклерикалізм у будь-якій формі³.

У цей період співробітники відділу були далекими від цілісного бачення історії філософії «на Україні», та й розробку окремих тем і проблем відверто затагували⁴. Проте завдання створити цілісну картину цієї історії залишалось на порядку денному, що бачимо з планів відділу⁵. Перші кроки у напрямку створення такої картини роблять під патронатом московських колег, зокрема співробітники відділу (Д. Острянин, Т. Скирда, І. Табачников) пишуть розділи «Развитие общественно-политической и философской мысли на Украине в эпоху феодализма (до начала XIX в.)» та «Развитие философской мысли на Украине» для двотомника «Очерки по истории философской и общественно-политической мысли народов СССР» (Москва, 1955—1956).

Перша синтетична праця, підготовлена відділом («Нарис історії філософії на Україні» [Нарис, 1966]), виходить лише тоді, коли директором Інституту став П. Копнін, а відділ «історії філософської і соціологічної думки на Україні» очолив В. Євдокименко. У «Нарисі» помітне значне розширення дослідницького поля, здійснене за останнє десятиріччя⁶, і він пропонує доволі суцільну, хоча й однобічну картину. Тут вже є розділ, присвячений «міфічному світогляду слов'ян», написаний А. Брагінцем, розширене коло постатей, згадано братський рух, Києво-Могилянську академію, академічну філософію XIX сторіччя, до списку «революційних демократів» додали М. Драгоманова⁷, М. Гулака та інших. Водночас окремі теми, без яких сьогодні важко помислити історію української філософії, відсутні в «Нарисі», хоча і є предметом пильної уваги «критики буржуазного націоналізму» — своєрідної негативної «історії філософії на Україні», яка водночас була полем відвертої боротьби з «реакційними» українськими мислителями та змагання

литель жив за доби марксизму, мав революційні переконання, але не зумів озброїтися справжньою революційною теорією, якою був лише марксизм. Вказаним постатям була присвячена більшість праць співробітників відділу, а про значення цього предмета дослідження для «історії філософії народів СРСР» сигналізує вихід у Москві підготовленого разом з московськими колегами збірника статей «Украинские революционные демократы: общественно-политические и философские взгляды» (1954).

³ Таке прочитання художніх творів викликало заперечення вже в 1950-х, проте публічна дискусія істориків філософії з цього приводу відбудеться лише в середині 1970-х, див. [Йосипенко, 2013: сс. 31—32].

⁴ Детальніше див. [Білодід, 2011].

⁵ Детальніше див. [Шеремета, 2013; 2018].

⁶ Детальніше див. [Йосипенко, 2014а].

⁷ Про особливості ставлення до цієї постаті див. підрозділ «Дослідження спадщини Михайла Драгоманова у другій половині XX ст.» [Філософська думка, 2018: сс. 101—112].

з діаспорними істориками філософії⁸; не обходився без такої боротьби і «позитивний» виклад цієї історії, зокрема «Нарис» містить критику історико-філософських концепцій «білоемігрантів» М. Лоського, В. Зеньковського та «буржуазних націоналістів» Д. Чижевського, І. Мірчука, Д. Дорошенка, Л. Білецького.

1966 року за ініціатииви тодішнього директора Інституту П. Копніна та відповідно до вже усталеної тенденції розширення дослідницького поля відділу формується легендарна дослідницька група з вивчення латиномовних лекційних курсів професорів Києво-Могилянської академії. Групу очолила В. Нічик, яка до того працювала над зовсім іншими темами⁹, а до розшифрування та перекладу курсів було залучено філологів — випускників класичного відділення Львівського університету і навіть підпільних греко-католицьких священників, які свого часу вивчали латину в семінарії; у різний час до групи увіходили чи з нею співпрацювали М. Рогович, М. Кашуба, І. Захара, В. Литвинов, Я. Стратій, І. Паславський, А. Коркішко, В. Андрушко, В. Бишовець, В. Маслюк, Ю. Мушак, О. Січка, В. Конзьолка, О. Компан, Я. Гайдукевич, Ф. Луцька, А. Березицький, Б. Яніш, В. Яніш, І. Андрійчук, С. Войтович, П. Венгловський, С. Яворський, В. Прокопів, Н. Безбородько [Симчич, 2012a; 2012b; 2013]. Результатом роботи групи стали розшифрування та переклад фрагментів філософських курсів професорів академії, які з 1969 по 1972 роки друкували у журналі «Філософська думка»¹⁰.

У липні 1972 року за політичний протест було заарештовано співробітника відділу В. Лісового, внаслідок чого весь склад відділу було достроково переатестовано, кількість співробітників — скорочено, зокрема звільнено близьких до В. Лісового В. Бишовця та С. Кудрю. Одночасно було призупинено чи пригальмовано виконання дослідницьких та видавничих проєктів, посилено цензуру, а загальне спрямування досліджень відверто переорієнтовано з історії філософської думки «наУкраїні» на історію «вітчизняної» філософської думки, під якою мали на увазі передусім спільну та єдину історію філософської думки «трьох братніх народів». Після тривалих вагань твори Теофана Прокоповича все-таки дозволили видати у перекладі українською мовою [Теофан Прокопович, 1979 — 1981], водночас курси етики Стефана Калиновського, Сильвестра Кулябки, Михайла Козачинського і Георгія Кониського було перекладено російською [Памятники, 1987]. Така ж тенденція характерна і для монографій з результатами дослідження філософії КМА, які продовжують виходити [Від Вишенського, 1972; Нічик, 1978;

⁸ Детальніше див. підрозділ «Філософська думка західної української діаспори і дослідження з історії філософії України в радянській Україні» [Філософська думка, 2018: сс. 92—101].

⁹ Див.: [Волковський, 2019/20].

¹⁰ З 1969 по 1972 рік було опубліковано 15 фрагментів з курсів Прокоповича, Кононовича-Горбацького, Яворського, Кониського, Гізеля, Калиновського, Козачинського [Симчич, 2012b: с. 147].

Стратий, 1981; Захара, 1982], натомість велику кількість перекладів «поклали до шухляди» і їх не було видано [Симчич, 2012b: с. 148—150].

У 1972 — 1983 роках відділ очолював П. Манзенко, а 1984 року, після об'єднання відділу історії філософської та соціологічної думки на Україні з відділом історії філософії і критики сучасної буржуазної філософії, в Інституті було створено єдиний відділ історії філософії, в якому діяли сектори «домарксистської філософії на Україні» (завідувач — В. Нічик) та «історії марксистсько-ленінської філософії в Українській РСР» (завідувач — П. Манзенко). 1986 року їх об'єднали у сектор історії філософії на Україні під керівництвом В. Нічик. У цей період очолювана нею дослідницька група береться за дослідження інтелектуальної історії «домогилянської» доби, зокрема Острозької академії, діяльності православних братств і полемістів, результати якого було викладено у виданні текстів доби [Пам'ятки, 1988], а потім і в колективній монографії [Нічик, 1990]. У 1980-х роках починаються систематичні дослідження філософських ідей в культурі Київської Русі, які очолює В. Горський. Невеликі розвідки про киеворуську філософську та суспільно-політичну думку в українській та російській історіографії філософії подибуємо вже з середини ХІХ сторіччя, проте спроб її систематичного історико-філософського дослідження не було до 1968 року, коли у 5-му томі «Истории философии в СССР» з'явився невеликий підрозділ, написаний російськими авторами. Перший нарис і результат розробки цієї теми у відділі було викладено у колективній монографії¹¹, підготовленій до 1500-річного ювілею Києва, який відзначали під егідою ЮНЕСКО того ж року [Вдовина, 2013: с. 49—50]. Дослідження філософських ідей в культурі Київської Русі розвиваються паралельно з розробкою «культурологічного підходу», який продовжує попередні розробки з методології історії філософії [Горський, 1969; Горський, 1981] і починає застосовуватися далеко за межами медієвістики¹². Довкола В. Горського гуртуються представники «другої генерації» медієвістичних студій (С. Бондар, Т. Голіченко, Т. Чайка, О. Сирцова) і вже на зламі 1980 — 1990-х років з'являються перші результати їхніх досліджень [Горський, 1988; Бондарь, 1990; Горський, 1993].

Підсумком радянського періоду діяльності відділу стало видання двох томів «Історії філософії на Україні» [Історія філософії, 1987a; 1987b], написання якої планувалося (як свідчать архівні матеріали [Шеремета, 2013: 92—93]) ще з 1957 року. Стрімкі зміни політичної ситуації знеохотили авторів публікувати 3-й том цього видання, присвячений ХХ сторіччю (а отже, ідеологічне заангажування якого було найбільш очевидним), і водночас спонукали до перегляду канону історії філософії України (відповідно до назви відновленого 1989 року відділу). Новий образ цієї історії, який об'єднував здобутки радянських досліджень та вчорашнього «буржуазного націоналізму»,

¹¹ У ній Горський став автором передмови, післямови, а також розділу «Философские идеи в культуре Киева XI—XIII в.» [Философская мысль, 1982: сс. 31—51].

¹² Детальніше див.: [Йосипенко, 2012a].

пропонують перші підручники з цієї дисципліни, зокрема підготовлений відділом разом з новоствореною кафедрою української філософії та культури Київського університету [Історія філософії, 1994], а також курс лекцій В. Горського [Горський, 1996].

Новий період діяльності відділу починається з 1990 року, коли його очолює В. Нічик (до 1997), а у 1997—2009 роках — В. Лісовий. Найпомітнішим зрушенням цього періоду є розширення досліджень у всіх можливих напрямках та переосмислення старих предметів дослідження за нових умов. Зокрема, розпочинається вивчення польськоомовної та латиномовної ренесансної думки в Україні [Українські гуманісти, 1995; Литвинов, 2000], у дослідженні філософської думки XVII—XVIII сторіч відбувається звертання до нових постатей та аспектів [Нічик, 1997; Йосипенко, 2008; Довга, 2012], а творчість тих, кого раніше кваліфікували як «революційних демократів», починають вивчати як «філософію національної ідеї» [Забужко, 1992; 1997; 2007]. Новостворена група під керівництвом В. Лісового (Н. Поліщук, Ю. Бадзьо, І. Валявко, Н. Філіпенко) готує до видання антології текстів провідних напрямків політичної думки [Консерватизм, 1998; Націоналізм, 2000; Лібералізм, 2002] та філософські твори Д. Чижевського [Чижевський, 2005]. Водночас змінюються підходи до видання писемних пам'яток: поруч із уведенням в обіг малодосліджених та недосліджених текстів співробітники відділу беруться за підготовку критичних видань [Сирцова, 2000; Гізель, 2009-2011].

З 2010 року відділ очолює С. Йосипенко. Зусилля співробітників відділу цього періоду спрямовано на збереження та оновлення вже сформованих дослідницьких традицій, а також на опрацювання нових напрямків і форм дослідження. Зокрема було започатковано дослідження історіографії української філософії радянського періоду, стимулом до яких став спільний білорусько-український проект «Філософія в системі національної культури: порівняльний аналіз історико-філософських досліджень в Білорусі та Україні» (С. Йосипенко, О. Вдовина, М. Симчич, О. Шеремета), за результатами якого було підготовлено спеціальне число «Філософської думки» (2013, № 1). Дослідження у цьому напрямку стимулювали дискусію щодо поняття та історико-філософського статусу національної філософії, в якій взяли активну участь співробітники відділу [Йосипенко, 2012b, 2014b; Симчич, 2012c; Киричок, 2014]. У відділі почались дослідження з історії політичних ідей та політичної філософії в Україні [Киричок, 2016; Волковський, 2017], а також спільнот і середовищ, у яких відбувалися виробництво та обмін філософськими ідеями [Філософська думка, 2018; Филиппенко, 2021]; ведуться дослідження з історії понять та зв'язку філософії з національними мовами, результати яких було використано у статтях до 5-го, «українського» тому українського видання «Європейського словника філософій: лексику неперекладностей» (С. Йосипенко, О. Киричок).

Сьогодні у відділі працюють дві дослідницькі групи: філософської думки України X—XVIII сторіч (керівник — О. Киричок) та філософської думки

України XIX—XX сторіч (керівник — С. Йосипенко). Кожна з груп організовує щорічні конференції, зокрема з 2008 року відбуваються читання пам'яті В. Горського «Філософські ідеї в культурі Київської Русі» (з 2019 — «COLLOQUIUM MEDIAEVALE: Інтелектуальна історія України та Європи середньовічної й ранньомодерної доби»), а з 2013 року — Історико-філософські читання, присвячені актуальним проблемам історико-філософської науки та історії української філософії. За ініціативи та підтримки відділу було засновано періодичне видання «Філософські ідеї в культурі Київської Русі» (виходило з 2008 по 2017 рік, редактор — О. Киричок); його правонаступником стало засноване спільно з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського 2018 року видання «Ucrainica Mediaevalia», метою якого є об'єднання зусиль істориків, філософів, культурологів, філологів, що досліджують українську інтелектуальну історію доомодерного та ранньомодерного періоду¹³.

Співробітники відділу регулярно беруть участь у міжнародних конференціях, відвідують зарубіжні інституції як запрошені дослідники (С. Йосипенко, Н. Поліщук, І. Валявко, О. Забужко, О. Киричок, О. Сирцова, М. Симчич, О. Шеремета). Досвід міжнародного обміну ідеями став стимулом для дослідження теми рецепції і впливу в історії філософії, за результатами якого було підготовлено тематичне число «Філософської думки» (2020, № 2). Ця тема є однією з провідних у міжнародному проєкті «Polonica philosophica orientalia: філософія в Речі Посполитій XVI—XVIII ст. Історіографія філософії в Польщі, Литві, Білорусі та Україні», в якому з 2018 року беруть участь співробітники відділу (С. Йосипенко, О. Киричок, М. Симчич, Я. Стратій) разом з партнерами з Інституту філософії Ягелонського університету в Кракові, Відділу історії філософії Литви Інституту культури Литви, Центру історико-філософських і компаративних досліджень Інституту філософії НАН Білорусі.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ, ПІДГОТОВЛЕНИХ СПІВРОБІТНИКАМИ ВІДДІЛУ

- Білодід, В. (2011). *Сталін і академічна філософія в Україні: Нариси з історії філософської думки в Інституті філософії НАН України в другій половині 40-х — 50-х рр. XX ст.* Київ: Стилос.
- Бондарь, С. (1990). *Философско-мировозренческое содержание «Изборников» 1073 и 1076 годов.* Киев: Наукова думка.
- Вдовина, О. (2013). Філософська думка Київської Русі очима українських радянських дослідників. *Філософська думка*, 1, 48—56.
- Від Вишньовського до Сквороди (з історії філософської думки на Україні XVI—XVII ст.). (1972). Київ: Наукова думка.
- Волковський, В. (2019/20). Постать Валерії Нічик: від біографії до історії думки. *Ucrainica Mediaevalia*, 2/3, 20—26.
- Волковський, В. (2017). *Ідея суспільності: політична філософія в Україні XIX століття.* Київ: Академперіодика.

¹³ Див.: <http://um.inf.ua/>

- Горський, В. (1969). *Соціальне середовище та історико-філософський процес*. Київ: Наукова думка.
- Горський, В. (1981). *Історико-філософське трактування тексту*. Київ: Наукова думка.
- Горський, В. (1988). *Філософські ідеї в культурі Київської Русі XI — поч. XII в.* Київ: Наукова думка
- Горський, В. (1993). *Нариси з історії філософської культури Київської Русі: середина XII — середина XIII ст.* Київ: Наукова думка.
- Горський, В. (1996). *Історія української філософії: курс лекцій*. Київ: Наукова думка.
- Гізель, І. (2009-2011). *Вибрані твори: у 3-х т.* (Л. Довга, упор.; М. Симчич, Р. Кисельов, Я. Стратій, пер.). Київ, Львів: Свічадо, 2009.
- Довга, Л. (2012). *Система цінностей в українській культурі XVII століття (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля)*. Київ, Львів: Свічадо.
- Забужко, О. (1992). *Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період*. Київ: Наукова думка.
- Забужко, О. (1997). *Шевченків міф України: спроба філософського аналізу*. Київ: Абрис.
- Забужко, О. (2007). *Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій*. Київ: Факт.
- Захара, І. (1982). *Борьба идей в философской мысли Украины на рубеже XVII—XVIII в. (Стефан Яворский)*. Київ: Наукова думка.
- Історія філософії на Україні: у 3-х т.* (1987а). Т. 1: Філософія доби феодалізму. (В. Нічик, відп. ред.). Київ: Наукова думка.
- Історія філософії на Україні: у 3-х т.* (1987б). Т. 2: Філософська думка в період занепаду феодалізму і панування капіталістичних відносин (XIX — початок XX ст.). (І. Головаха, відп. ред.). Київ: Наукова думка.
- Історія філософії України: Підручник.* (1994). Київ: Либідь.
- Йосипенко, С. (2008). *До витоків української модерності: українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті*. Київ: Український Центр духовної культури.
- Йосипенко, С. (2012а). Ідеї філософської культури та історії філософської культури у творчості В.С. Горького. *Філософські ідеї в культурі Київської Русі: Збірник наукових праць*, 5, 8—22.
- Йосипенко, С. (2012б). Філософія та національна ідентичність. *Гуманітарні студії*, 12, 61—69.
- Йосипенко, С. (2013). Історія філософії України у XX сторіччі: віднайдення предмета чи винайдення дисципліни? *Філософська думка*, 1, 29—31.
- Йосипенко, С. (2014а). Розширення дослідницького поля історії філософії України у 1960-х роках. *Філософські ідеї в культурі Київської Русі: Збірник наукових праць*, 6, 8—21.
- Йосипенко, С. (2014б). Національні філософські традиції як предмет історико-філософської рефлексії. *Sententiae*, 30(1), 52—61.
- Киричок, О. (2014). Чи може киеворуська політична писемність бути об'єктом дослідження з історії філософії України? *Sententiae*, 30(1), 147—153.
- Киричок, О. (2016). *Писемність як політичний феномен: зміст, атрибути, форми репрезентації (на прикладі дослідження писемної спадщини Київської Русі)*. Київ: Український Центр духовної культури.
- Консерватизм: Антологія.* (1998). (О. Проценко, В. Лісовий, упоряд.). Київ: Смолоскип.
- Литвинов, В. (2000). *Ренесансний гуманізм в Україні (Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV — початку XVII ст.)*. Київ.
- Лібералізм: Антологія.* (2002). (О. Проценко, В. Лісовий, упоряд.). Київ: Смолоскип.
- Нарис історії філософії на Україні.* (1966). (Д. Острянин, гол. ред.). Київ: Наукова думка.
- Націоналізм: Антологія.* (2000). (О. Проценко, В. Лісовий, упоряд.). Київ: Смолоскип.
- Нічик, В. (1978). *Из истории отечественной философии конца XVII — начала XVIII в.* Киев: Наукова думка.

- Нічик, В., Литвинов, В., Стратій, Я. (1990). *Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI — поч. XVII ст.)*. Київ: Наукова думка.
- Нічик, В. (1997). *Петро Могила в духовній історії України*. Київ: Український Центр духовної культури.
- Памятники этической мысли на Украине XVII — первой половины XVIII ст.* (1987). (М. Кашуба, сост., пер. с лат.). Киев: Наукова думка.
- Пам'ятки братських шкіл на Україні, кінець XVI — початок XVII ст.*: тексти і дослідження. (1988). Київ: Наукова думка.
- Симчич, М. (2012а). Дослідження філософської спадщини Києво-Могилянської академії у радянський час. *Університетська кафедра*, 1, 143—154.
- Симчич, М. (2012б). Перекладачі-першопрохідці: Києво-Могилянські філософські курси в перекладах 1960—70-х років. *Sententiae*, 2, 146—162;
- Симчич, М. (2012с). «Українська філософія»: історико-філософський канон чи дослідницький проект? *Гуманітарні студії*, 12, 87—92.
- Симчич, М. (2013). «Від Вишенського до Сквороди»: радянські дослідження української філософії XVI—XVIII ст. *Філософська думка*, 1, 71—80.
- Сирцова, О. (2000). *Апокрифічна апокаліптика: Філософська екзегеза і текстологія з виданням грецького тексту Апокаліпсиса Богородиці за рукописом XI століття Ottobonianus, gr. I*. Київ: КМ Academia, Пульсари.
- Стратій, Я. (1981). *Проблеми натурфілософії в філософській думці України XVII в.* Київ: Наукова думка.
- Українські гуманісти епохи Відродження*: Антологія: У 2-х ч. (1995). (В. Нічик, відп. ред.; В. Литвинов, упоряд.). Київ: Наукова думка; Основи.
- Феофан Прокопович. (1979—1981). *Філософські твори: В 3-х т.* Київ: Наукова думка.
- Филиппенко, Н. (2021). *Киевские философские общества начала XX века*. Москва.
- Философская мысль в Киеве: Историко-философский очерк.* (1982). (В. Шинкарук, отв. ред.). Киев: Наукова думка.
- Філософська думка західної української діаспори XX століття: ідеї та постаті.* (2018). (С. Йосипенко, відп. ред.). Київ: Наукова думка.
- Чижевський, Д. (2005). *Філософські твори: У 4-х т.* Київ: Смолоскип.
- Шеремета, О. (2013). Радянські дослідження філософської думки України: ідеологічний та адміністративний контекст дослідницьких стратегій. *Філософська думка*, 1, 90—102.
- Шеремета, О. (2018). Особливості дослідження історії філософії України в АН УРСР сталінського періоду: 1946—1953. *Філософська думка*, 6, 40—57.